

УДК 81'374.73

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.2/33.215862>

Ольга РЕЙДА,

orcid.org/0000-0003-2227-7994

старший викладач кафедри іноземних мов

Білоцерківського національного аграрного університету

(Біла Церква, Київська область, Україна) milarejda@meta.ua

Катерина ІВЛЄВА,

orcid.org/0000-0002-9539-4086

старший викладач кафедри інтелектуальних комп'ютерних систем

Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

(Харків, Україна) ihgfedcba@ukr.net

Тетяна БРАТУСЬ,

orcid.org/0000-0002-7480-0807

доцент кафедри інтелектуальних комп'ютерних систем

Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

(Харків, Україна) bratus.t.v@gmail.com

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ ЛІНГВІСТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ТЕЗАУРУСА

У статті зроблена спроба дослідити словники тезаурусного типу, а саме проаналізувати найбільш відомі тезаурусні словники з метою виявлення комплексу ідей, що слугують лексикографічними витокami концепції. У статті пояснюється положення слова у словнику тезаурусного типу. Дається пояснення поняттю «тезаурус» та розглядаються його три основні визначення. Досліджуються словники, що подають лексичний склад мови за семантичними розрядами; інформаційно-пошукові словники, що подають в алфавітному порядку сукупність термінів певної галузі знань; словники, завданням яких є повне охоплення лексичного складу мови.

Також акцентується увага на формуванні лінгвістичної концепції тезауруса. Натепер виділяють три основні тлумачення ключового поняття «тезаурус». По-перше, під тезаурусом розуміється словник, в якому максимально повно представлені всі слова мови і показані семантичні відносини між ними, або ідеографічний словник. По-друге, тезаурусом іменується семантична система певної національної мови або ідеографічної мови для автоматизованої системи управління. Нині формується третє, більш загальне уявлення, згідно з яким тезаурус – це дуже складна система, що містить інформацію про дійсність, а також «метаінформацію» (відомості про інформацію), що забезпечує можливість прийому нових повідомлень.

Увага наголошується на ретельно проаналізованих наявних передумовах виникнення концепцій, вироблених у ході створення тезаурусних словників у такому напрямі мовознавства, як лексикографія.

Увага акцентується на трьох основних етапах створення ідеографічних тезаурусних словників, таких як стародавні ідеографічні словники, словники епохи Нового часу, сучасні словники, видані в ХХ–ХХІ ст.

У статті наголошується на перших спробах побудови подібних словників у різні епохи. Акцентують увагу як на зарубіжних, так і на вітчизняних ідеографічних словниках.

Ключові слова: лексичні одиниці, терміносистеми, тезаурусні словники, галузеві тезауруси, ідеографічні словники.

Olga REJDA,

orcid.org/0000-0003-2227-7994

Senior Lecturer at the Foreign Languages Department

Bila Tserkva National Agrarian University

(Bila Tserkva, Kyiv region, Ukraine) milarejda@meta.ua

Kateryna IVLIEVA,

orcid.org/0000-0002-9539-4086

Senior Lecturer at the Department of Intelligent Computer Systems

National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"

(Kharkiv, Ukraine) ihgfedcba@ukr.net

Tetiana BRATUS,

orcid.org 0000-0002-7480-0807

Assistant Professor at the Intelligent Systems Department
National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"
(Kharkiv, Ukraine) bratus.t.v@gmail.com

RESEARCH OF LEXICOGRAPHIC SOURCES OF THE THESAURUS LINGUISTIC CONCEPT

The article attempts to investigate thesaurus-type dictionaries, namely to analyze the most famous thesaurus dictionaries in order to identify a set of ideas that serve as lexicographic origins of the concept. The article explains the position of the word in the thesaurus-type dictionary. An explanation of the concept of "thesaurus" is given and its three main definitions are considered. Dictionaries that present the lexical structure of the language by semantic categories are studied; information retrieval dictionaries, which present in alphabetical order a set of terms of a certain field of knowledge; dictionaries, the task of which is to fully cover the lexical structure of the language.

The formation of the linguistic concept of the thesaurus is also emphasized. Currently, there are three main interpretations of the key concept "thesaurus". Firstly, a thesaurus is a dictionary in which all the words of the language are fully represented and the semantic relations between them are shown, or an ideographic dictionary. Secondly, a thesaurus is a semantic system of a certain national language or a formalized language for an automated control system. Currently, a third, more general idea is being formed, according to which a thesaurus is a very complex system that contains information about reality, as well as "meta-information" (information about information), which provides the ability to receive new messages.

Attention is drawn to the carefully analyzed existing prerequisites for the emergence of concepts developed during the creation of thesaurus dictionaries in such a field of linguistics as lexicography.

Attention is focused on the three main stages of creation of ideographic thesaurus dictionaries, such as ancient ideographic dictionaries, dictionaries of the New Age, modern dictionaries published in the XX–XXI centuries.

The article emphasizes the first attempts to build such dictionaries in different eras. Emphasis is placed on both foreign and domestic ideographic dictionaries.

Key words: lexical units, terminological systems, thesaurus dictionaries, branch thesauri, ideographic dictionaries.

Постановка проблеми. Останнім часом як у вітчизняній, так і в зарубіжній лінгвістиці велика увага приділяється питанням всебічного вивчення проблем термінології, що ведеться на базі різних мов і різних предметних галузей. Посилення соціальної ролі науки і збільшення обсягу інформації тягнуть за собою систематичне дослідження терміносистем, підвищення інтересу до таких галузей людського знання, як термінознавство, інформатизація знань, автоматична обробка інформації. Більш того, мова постійно змінюється, збагачується і доповнюється новими лексичними одиницями. Кількість електронних документів, які використовує в своїй щоденній діяльності сучасна людина, стрімко зростає. При цьому дані зберігаються в різних сховищах, кожне з яких має власну структуру (бази даних, інформаційні портали, електронні бібліотеки тощо). Особливе значення мають словники, причому саме ті, що не можуть вважатися завершеними через те, що постійно доповнюються новими поняттями та інформацією про них. Для цього існують словники тезаурусного типу. Саме цей факт зумовлює актуальність теми.

Аналіз досліджень. Питання щодо дослідження словників тезаурусного типу знайшли відображення в працях Ю. Караулова, В. Гака, О. Карпової, В. Козирева, О. Сербенської, М. Комової, В. Дубічинського та ін.

Мета статті – аналіз найбільш відомих тезаурусних словників з метою виявлення комплексу ідей, що слугують лексикографічними витокami концепції.

Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі завдання:

- проаналізувати основні визначення поняття «тезаурус»;
- проаналізувати наявні словники-тезауруси;
- дослідити історію створення ідеографічних тезаурусних словників.

Виклад основного матеріалу. Отже, положення слова у словнику тезаурусного типу визначається не алфавітом, а ступенем смислової близькості до тих слів, з якими слово перебуває у семантичних (синонімічних, родо-видових або асоціативних) відношеннях.

Галузеві тезауруси, які містять слова, згруповані за тематичним принципом, демонструють зв'язки між термінами, які використовуються у різних предметних сферах.

Тезаурус можна назвати інформаційною моделлю термінологічної системи, що є не просто переліком термінів, а розкриває родо-видові зв'язки між ними. Своєю чергою термінологічну систему визначають як складну динамічну стійку систему, елементами якої є відібрані за певними правилами лексичні одиниці будь-якої природної

мови, структура якої ізоморфна структурі логічних зв'язків між поняттями спеціальної галузі знань і діяльності, а функція полягає в тому, щоб слугувати знаковою моделлю цієї галузі знань і діяльності (Браславский, 1997: 17).

Виділяють три основні визначення поняття «тезаурус»:

1. Словник, що подає лексичний склад мови за семантичними розрядами (поняттєвими рубриками) різного ступеня узагальнення і кількості з перехресним групуванням.

2. Інформаційно-пошуковий словник, що подає в алфавітному порядку сукупність термінів (дескрипторів) певної галузі (галузей) знань із систематизацією їхніх ієрархічних та корелятивних відношень.

3. Словник (здебільшого тлумачного типу), завданням якого є повне охоплення лексичного складу мови (Русанівський, 2004: 54).

За визначенням Ю. Караулова, тезаурус – це семантичний словник, який є впорядкованим зібранням термінів, що відображають сукупність знань людини у певній предметній сфері і зберігають перелік понять разом з їх інтерпретацією та відношеннями (Браславский, 1997: 19).

У теорії інформації під тезаурусом розуміють запас структурованих знань у вигляді понять і смислових відношень між ними, які існують у пам'яті суб'єкта, що сприймає інформацію.

Тезаурус дає можливість представити лексику мови «в систематизованому вигляді відповідно до сенсу слів для з'ясування місця кожного поняття серед інших, виділення основних тем і закономірностей» (Русанівський, 2004: 78).

Виникнення ідеї формування лінгвістичної концепції тезауруса підготовлено розвитком наукової думки протягом ХХ–ХХІ ст. Натепер концепція тезауруса розвивається в низці гуманітарних і природничих наук, у рамках яких можна виділити принаймні три основні тлумачення ключового поняття «тезаурус». По-перше, під тезаурусом розуміється словник, в якому максимально повно представлені всі слова мови і показані семантичні відносини між ними, або ідеографічний словник. По-друге, тезаурусом іменується семантична система певної національної мови або формалізованої мови для автоматизованої системи управління. Таке уявлення мотивувало створення інформаційно-пошукових тезаурусів і проникнення поняття «тезаурус» у сферу природних і точних наук. Натепер формується третє, більш загальне уявлення, згідно з яким тезаурус – це дуже складна система, що містить інформацію про дійсність, а також «метаінформацію» (відомості про інформацію), що забезпечує можливість прийому нових повідомлень.

Оскільки в основі всіх трьох подань лежить система мови, це дало змогу сформулювати припущення, що тезаурус – це об'єктивно наявна мовна даність, яка функціонує як інформаційна система в людському середовищі, що визначає структури знання окремого індивіда і суспільства загалом на певному етапі його розвитку, приблизною моделлю якої є словник. Це подання можна вважати відправною точкою, що формується лінгвістичною концепцією тезауруса. Однак для остаточного оформлення такої концепції у вигляді самостійної теорії необхідно ретельно проаналізувати наявні передумови її виникнення. Найважливішим джерелом концепції є комплекс ідей, вироблених у ході створення тезаурусних словників у такому напрямі мовознавства, як лексикографія. В історії створення ідеографічних тезаурусних словників можна умовно виділити три етапи:

- 1) стародавні ідеографічні словники;
- 2) словники епохи Нового часу;
- 3) сучасні словники, видані в ХХ–ХХІ ст.

Перші спроби побудови подібних словників стосуються II ст. н.е. Як вважає В. Морковкин: «На зорі цивілізації, коли люди могли висловити свої думки на папері за допомогою ідеограм і символів, єдиним можливим словником був, ймовірно, такий, в якому слова розташовувалися за тематичними групами». З тих, що дійшли до нас, відомі словники Ю. Поллукса «Ономастикон» (II ст.), що складається з десяти книг, у кожній з яких містяться слова, які стосуються тієї чи іншої теми, і словник санскритської мови «Амарокша» (II–III ст.), що містить 10 тис. слів у трьох книгах, кожна з яких розбивається на загальні і приватні теми. Ці словники є «першими спробами системного уявлення лексики, що базуються на особливостях світогляду того часу». В епоху Нового часу виникає ідея створення єдиної філософської мови, яка відображала б загальні розумові категорії людини. Найбільш відомим тезаурусом Нового часу, який не втратив своєї актуальності досі, регулярно перевидається і переведений на кілька мов, є «Тезаурус англійських слів і виразів» Пітера Марка Роже (перше видання – 1852 р). Слова в ньому розділені на шість класів, які своєю чергою діляться на логічні групи і підгрупи з цифровими покажчиками на відповідні рубрики. Роже не ставив собі мету дати дефініцію слів або опис змісту слів, але вважав за необхідне привести синоніми й антоніми, позаяк це допомагає знайти слово в словнику і служить підказкою пам'яті, якщо неможливо згадати, які ще слова виражають певне поняття.

Ще один словник, що вплинув на сучасні уявлення про ідеографічний словник, – «аналогічний словник французької мови» П. Буасьєра. Принци-

повою відмінністю цього словника є відмова від логічної схеми уявлення усного матеріалу і використання алфавітного принципу для полегшення пошуку слів – цим укладач прагнув подолати недоліки тезауруса Роже.

Серед вітчизняних ідеографічних словників, виданих до ХХ в., відомі «Номенклатор російською, латинською та німецькою мовою» І. Копієвського (1700 г.) і «Короткі збори імен» Ф. Полікарпова (1701 г.). Обидва словники є тематичними перекладними тезаурусами з російської на латинську і німецьку (перший словник) і з російської на латинську і грецьку (другий словник). Лексика в них розділена на тематичні групи. Порівняльний аналіз цих словників між собою і з іншими тезаурусами того часу показує, що немає тотожності в кількості виділених рубрик, у розташуванні рубрик у словнику, в наповненні їх лексичним матеріалом. Так, навіть стосовно однієї мови виявляються значні розбіжності в усному наповненні рубрик, наприклад, у словнику І. Копієвського набагато багатше представлена і більш детально класифікована побутова лексика російської мови, а в словнику Ф. Полікарпова в більшому обсязі представлена книжкова лексика, значне місце займають класи, що описують науку, церкву і судочинство. Таким чином, за даними відповідних словників можна судити, скоріше, про рівень освіченості та коло інтересів авторів-укладачів, ніж про специфічні системні особливості лексики російської мови XVII–XVIII ст.

Висновки. Отже, є велика кількість видів тезаурусів, що описують понятійні та термінологічні системи багатьох предметних галузей. Однак розробка тезауруса для нової предметної галузі, так само як і його поповнення, все ще залишається великою проблемою. Підбиваючи підсумок короткому огляду ідеографічних словників минулого, виділимо основні ідеї, що вплинули на сучасні уявлення про сутність тезауруса.

Тезауруси являють собою перші спроби осмислення і систематичного уявлення лексики мови. Лексична система постає в них як та, що базується на строгих логічних відносинах, переважно родовидових, що дають змогу вибудовувати слова мови в ієрархію супідрядних класів. Ієрархія родо-видових відносин трактується як основна структура людського мислення. Показово, по-перше, що першими словниками людських мов є саме словники із суворою ієрархією класів слів. По-друге, родовидові відносини згодом були покладені в основу дефініцій, запропонованих у тлумачних словниках. Отже, система лексики мови – це ієрархічна система понять і відповідних слів.

У ході історії створення тезаурусних словників сформувалися три основні типи тезаурусів:

- тематичні словники, в яких представлені слова, об'єднані якоюсь спільною темою;
- власне тезауруси, або ідеографічні словники, що відображають хід думки від загальних розумових категорій і понять до слів мови;
- аналогічні словники, що поєднують алфавітний принцип викладу слів і розбиття слів по смислових групах. Такі типи, по суті, відображають хід дослідницької думки з усвідомлення побудови лексики взагалі: спочатку від часткового до загального (від об'єднання конкретних слів у теми і подальшого осмислення, що стоять за темами філософських категорій), а потім знову до окремого слова як центральної одиниці, від якої слід відштовхуватися під час пошуку інших слів.

Способи подання слів у тезаурусах (розбиття на класи з відповідним літерним або цифровим індексуванням) зумовило розвиток ідеї вивчення мови у формальних категоріях логіки, ідеї записування виразів мови на формальній мові логіки і ідеї створення штучних формальних мов, які згодом привели до появи комп'ютерних мов і спроб конструювання систем штучного інтелекту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Браславский П. И. Тезаурус как средство описания систем знаний / П. И. Браславский, С. Л. Гольдштейн, Т. Я. Ткаченко. *Информационные процессы и системы*. 1997. № 11. Серия 2. С. 16–22.
2. Українська мова: енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова) та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.
3. Словник-тезаурус, який більше ніж словник. URL: <http://faqkr.ru/osvita/37443-tezaurus-shho-ce-take-slovník-tezaurus-jakij.html>.

REFERENCES

1. Braslavskiy, P. I. (1997). Tezaurus kak sredstvo opisaniya sistem znaniy [Thesaurus as a means of describing knowledge systems] / P. I. Braslavskiy, S. L. Goldshtein, T. Ya. Tkachenko. *Informatsyonnye protsessy i sistemy*. No. 11. Seriya 2. Pp. 16–22 [in Russian].
2. Ukrayins'ka mova: entsyklopediya [Ukrainian language: encyclopedia] / redkol.: Rusanivs'kyu V. M. (spivholova), Taranenko O. O. (spivholova) ta in. 2-he vyd., vypr. i dop. Kyiv : Ukr. entsykl. im. M. P. Bazhana, 2004. 824 p.
3. Slovník-tezaurus, yakyy bilshe nizh slovník. [Dictionary-thesaurus, which is more than a dictionary]. Retrieved from: <http://faqkr.ru/osvita/37443-tezaurus-shho-ce-take-slovník-tezaurus-jakij.html>.